

ΘΟΡΙΚΟΣ

Roald F. Docter

Πανεπιστήμιο της Γάνδης

Sylviane Déderix

*Καθολικό Πανεπιστήμιο της
Λουβαίνης (UCLouvain) και
Γαλλική Σχολή Αθηνών*

Robert Laffineur

Πανεπιστήμιο της Λιέγης

Johannes Bergemann

*Πανεπιστήμιο του Γκέτινγκεν,
Γερμανία*

Ανδρέας Καπετάνιος

Ιόνιο Πανεπιστήμιο

Denis Morin

*Πανεπιστήμιο της Λωρραίνης,
Νανσύ, Γαλλία*

Floris van den Eijnde

*Πανεπιστήμιο της Ουτρέχτης,
Ολλανδία*

Koen Van Gelder

Πανεπιστήμιο της Γάνδης



01

Θορικός: Μεταλλευτική
Στοά αρ. 6, «Στοά της
Ακρόπολης». Τυπικό φρεάτιο
τετράπλευρης διατομής υπό
εξερεύνηση (βάθος: 17 μ.).
Στόμιο διασταύρωσης
μεταξύ των δύο κύριων
επιπέδων μεταλλοφορίας
αργύρου-μολύβδου
(φωτ.: EBSA/D. Morin).

ΘΟΡΙΚΟΣ

Η θέση του Θορικού εκτείνεται στις πλαγιές του λόφου Βελατούρι («ακρόπολη»), ενός λόφου με διπλή κορυφή, σε περίοπτη θέση, κατά μήκος της νοτιοανατολικής ακτής της Αττικής (εικ. 2). Ο λόφος Βελατούρι παρείχε πολλαπλά πλεονεκτήματα για ανθρώπινη εγκατάσταση: φυσική οχύρωση, γειτνίαση με το προστατευμένο διπλό λιμάνι της χερσονήσου του Αγίου Νικολάου, πρόσβαση στην προσχωσιγενή πεδιάδα Αδάμι, στρατηγική θέση κατά μήκος των χερσαίων και θαλάσσιων διαδρομών και, πάνω απ' όλα, προνομιακή πρόσβαση στον γεωλογικό πλούτο της Λαυρεωτικής. Μεταξύ των διαφόρων μεταλλούχων ορυκτών της Λαυρεωτικής, όσα περιείχαν αργυρούχο μόλυβδο (γαλνίτης και κερουσίτης) επηρέασαν σε μέγιστο βαθμό ήδη από τους προϊστορικούς χρόνους την ανθρώπινη εγκατάσταση στην περιοχή. Μέσα από μια μακρόχρονη και επίμοχθη διαδικασία που περιελάμβανε την εξόρυξη, τον εμπλουτισμό, την τήξη και την κυπέλλωση, τα κοιτάσματα αργυρούχου μόλυβδου απέδιδαν ασήμι, ανταλλάξιμο είδος στο Αιγαίο και στην ευρύτερη Ανατολική Μεσόγειο κατά τη διάρκεια της Εποχής του Χαλκού, πριν χρησιμοποιηθεί στην κοπή νομισμάτων κατά την αρχαιότητα. Η μοίρα του Θορικού ήταν συνδεδεμένη με τη ζήτηση αργύρου τόσο στους προϊστορικούς όσο και στους αρχαίους χρόνους γενικότερα, καθώς η πρόσβαση στα πλούσια κοιτάσματα της Λαυρεωτικής εξασφάλιζε στη θέση εξέχοντα ρόλο στην Αττική και όχι μόνο.

Ο ΘΟΡΙΚΟΣ ΚΑΙ Η ΕΞΟΡΥΞΗ ΣΤΟΥΣ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΟΥΣ ΧΡΟΝΟΥΣ

Στην περιοχή του Αιγαίου η μεταλλουργία αναπτύχθηκε σταδιακά κατά την Ύστερη Νεολιθική περίοδο (περ. 4100–3100 π.Χ.). Στον Θορικό η κεραμική που εντοπίστηκε έξω από τη Μεταλλευτική Στοά αρ. 3 (εικ. 3), στα δυτικά του Θεάτρου, υποδηλώνει ότι τα αργυρούχα μεταλλεύματα άρχισαν να εξορύσσονται κατά τη διάρκεια της 4ης χιλιετίας π.Χ., πιθανότατα με τη μορφή υπαίθριου λατομείου. Στην υπόθεση αυτή συνηγορούν οι πρόσφατες ανακαλύψεις που επιβεβαιώνουν ότι ο αργυρος παραγόταν σε πρώιμη περίοδο στη νοτιοανατολική Αττική. Για παράδειγμα, ένα εργαστήριο μεταλλουργίας λειτουργούσε στα Λαμπρικά κατά την Πρωτοελλαδική Ι περίοδο (περ. 3100–2650 π.Χ.), ενώ θραύσματα λιθαργύρου (το στείρο υποπροϊόν της κυπέλλωσης) από τις θέσεις Γυαλού και Μερέντα αποτελούν έμμεση μαρτυρία της πρακτικής της κυπέλλωσης κατά την Ύστερη Νεολιθική και την Πρωτοελλαδική Ι περίοδο.

Στον Θορικό η αξιοποίηση των αργυρούχων μεταλλευμάτων φαίνεται ότι απέκτησε νέα διάσταση κατά το β' μισό της 3ης χιλιετίας π.Χ., όταν οι μεταλλωρύχοι άρχισαν να ακολουθούν τις φλέβες υπογείως. Η υπόθεση αυτή βασίζεται στον εντοπισμό Πρωτοελλαδικής ΙΙ κεραμικής (περ. 2650–2200 π.Χ.) σε δύο αδιατάρακτες αποθέσεις στο εσωτερικό της Μεταλλευτικής Στοάς αρ. 3, τα τοιχώματα της οποίας φέρουν ίχνη από λίθινες



02

02

Ο λόφος Βελατούρι καθώς τον προσεγγίζουμε από θαλάσσης (φωτ.: EBSA/S. Déderix).

03

Η είσοδος της Μεταλλευτικής Στοάς αρ. 3 (φωτ.: EBSA/S. Déderix).

04

Μεταλλευτική Στοά αρ. 3: Περιβάλλον μεταλλευτικής δραστηριότητας κατά την Εποχή του Χαλκού με υπολείμματα εξόρυξης και καταρρεύσαντα πετρώματα (φωτ.: EBSA/D. Morin).

05

Λίθινη σφύρα με αυλακώσεις από τη Μεταλλευτική Στοά αρ. 3 (φωτ.: EBSA/D. Morin).



04

σφύρες, εργαλείο της Εποχής του Χαλκού. Στο Αιγαίο κατά την Πρωτοελλαδική ΙΙ περίοδο παρατηρείται εντατικοποίηση της μεταλλουργικής δραστηριότητας, ανάπτυξη των τεχνολογιών ναυσιπλοΐας και σαφής αύξηση των θαλάσσιων ανταλλαγών. Από αυτή την άποψη, δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι το Πρωτοελλαδικό ΙΙ υλικό από τη Μεταλλευτική Στοά αρ. 3 περιλαμβάνει κεραμική από τον Σαρωνικό κόλπο και το νησί της Σίφνου, αποκαλύπτοντας ότι ο Θορικός συμμετείχε στα διαρκώς επεκτεινόμενα δίκτυα ανταλλαγών.

Όπως απέδειξε η μελέτη της Μεταλλευτικής Στοάς αρ. 3, οι εργασίες εξόρυξης της Εποχής του Χαλκού παρουσιάζουν μια σειρά από ιδιαίτερα χαρακτηριστικά (εικ. 4): οι στοές είναι στενές και με οριζόντιες, επίπεδες επιστρωματώσεις πετρώματος, τα υποστηρίγματα οροφής είναι σχεδόν ανύπαρκτα, το δάπεδο καλύπτεται από στείρα υλικά της εξόρυξης και κάποιoi χώροι είναι προορισμένοι για τη διαλογή και τη θραύση του μεταλλεύματος. Επιπλέον, οι στοές της Μεταλλευτικής Στοάς αρ. 3 που χρονολογούνται στην Εποχή του Χαλκού απέδωσαν θραύσματα των χαρακτηριστικών λίθινων σφυρών με αυλακώσεις (εικ. 5).

Η μορφολογία των εργασιών εξόρυξης, τα ίχνη από λίθινες σφύρες καθώς και η επιφανειακή κεραμική που περισυλλέχθηκε έξω από την είσοδο της Μεταλλευτικής Στοάς αρ. 6 υποδηλώνουν ότι και σε αυτό το μεταλλείο η εκμετάλλευση ξεκίνησε κατά την Εποχή του Χαλκού.



03



05

ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΗ ΚΑΤΟΙΚΗΣΗ ΣΤΟΝ ΘΟΡΙΚΟ

Η γνώση μας σε ό,τι αφορά τον προϊστορικό οικισμό στον Θορικό είναι αποσπασματική, αν και σταδιακά βελτιώνεται. Κατάλοιπα κτιρίων ανασκάφηκαν στη νότια κορυφή του λόφου Βελατούρι στα τέλη του 19ου αιώνα και στο πλάτωμα ανατολικά αυτής κατά τη δεκαετία του 1960. Η μελέτη αυτών των παλαιών ανασκαφών, των οποίων η τελική δημοσίευση εκκρεμεί, συνεχίστηκε πρόσφατα στο πλαίσιο του ερευνητικού προγράμματος για τα έτη 2018–2022 με τίτλο «Πρόγραμμα Αρχαιολογικής Έρευνας Θορικού». Επιπλέον, εκτεταμένες έρευνες επιφανείας πραγματοποιήθηκαν τα έτη 2012–2015 και 2018–2019 (εικ. 6), τα προκαταρκτικά αποτελέσματα των οποίων ήδη παρέχουν μια ευρύτερη θεώρηση σχετικά με την εξέλιξη της κατοίκησης στον Θορικό ανά τους αιώνες.

Η παρουσία κεραμικής της Τελικής Νεολιθικής περιόδου αποδεικνύει ότι η έναρξη της κατοίκησης στα ανώτερα πρανή του λόφου Βελατούρι συμπίπτει χρονικά με την πρώτη εκμετάλλευση των αργυρούχων μεταλλευμάτων στην κατώτερη νότια πλαγιά του λόφου. Το υλικό της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού είναι ελάχιστο στον λόφο, αλλά ένας πιθανός Πρωτοελλαδικός ΙΙ οικισμός έχει εντοπιστεί στα βορειοανατολικά, στην παράκτια ζώνη που σήμερα καταλαμβάνει η μονάδα παραγωγής ηλεκτρικής ενέργειας της ΔΕΗ. Στα ανώτερα πρανή του λόφου Βελατούρι, τα περισσότερα κτίρια που έχουν ως τώρα ανασκαφεί χρονολογούνται στη Μέση Εποχή του Χαλκού (19ος–17ος αι. π.Χ.) και κυρίως στην Πρώιμη Μυκηναϊκή περίοδο (17ος–15ος αι. π.Χ.), που αντιστοιχούσε στην ακμή του προϊστορικού Θορικού. Εντυπωσιακά λείψανα κτιρίων οικιστικής χρήσης σώζονται στη νότια κορυφή του λόφου (εικ. 8), ενώ είναι επισκέψιμοι μνημειακοί κτιστοί τάφοι στα ανατολικά του οικισμού (εικ. 10) και στο διάσελο ανάμεσα στις δύο κορυφές (εικ. 7, 9): δύο κτιστοί θαλαμοειδείς τάφοι (Τάφοι Ι και ΙΙ), ένας θολωτός τάφος (Τάφος ΙΙΙ), ένας μοναδικός επιμήκης θολωτός τάφος (Τάφος ΙV) και ένας λακκοειδής τάφος εντός ορθογώνιας κατασκευής και καλυμμένος με τύμβο (Τάφος V). Οι τάφοι αυτοί σχετίζονται με μια τοπική ελίτ η οποία πιθανώς επωφελήθηκε από την αύξηση των μεταλλουργικών δραστηριοτήτων στη Λαυρεωτική και από μια σημαντική ανάπτυξη του εμπορίου μεγάλων αποστάσεων. Η υπόθεση αυτή βρίσκει έρεισμα στις εισαγωγές από την ηπειρωτική Ελλάδα, την Αίγινα, τις Κυκλάδες, την Κρήτη, ακόμα και την Αίγυπτο, οι οποίες δείχνουν ότι ο Θορικός είχε πρόσβαση σε διαπεριφερειακά εμπορικά δίκτυα στα τέλη της Μεσοελλαδικής και στις αρχές της Υστεροελλαδικής περιόδου.

Σύμφωνα με τα διαθέσιμα δεδομένα, η κοινότητα του Θορικού ευημερούσε ως τις αρχές του 15ου αιώνα π.Χ., ενώ στη συνέχεια η θέση φαίνεται ότι γνωρίζει παρακμή. Η Μυκηναϊκή Ανακτορική περίοδος (ύστερος 15ος–13ος αι. π.Χ.) μαρτυρείται στα ανώτερα πρανή του λόφου Βελατούρι από διάσπαρτη κεραμική επιφανείας και περιστασιακές αποθέσεις στους πρώιμους μυκηναϊκούς τάφους. Ένας τάφος που αποκαλύφθηκε πρόσφατα στους βόρειους πρόποδες του λόφου επίσης απέδωσε κεραμική που χρονολογείται στον 14ο αιώνα π.Χ., αλλά εγκαταστάσεις αυτής της περιόδου δεν έχουν ακόμη εντοπιστεί. Το υστερότερο εύρημα της Εποχής του Χαλκού στον Θορικό αντιστοιχεί στην Υστεροελλαδική ΙΙΙΓ (1100–1050 π.Χ.) κεραμική από τη Μεταλλευτική Στοά αρ. 3, η οποία



αποδεικνύει ότι τα τοπικά αργυρομολυβδούχα μεταλλεύματα συνέχισαν να αξιοποιούνται κατά τη διάρκεια του 12ου αιώνα π.Χ., δηλαδή μετά την πτώση των μυκηναϊκών ανακτόρων.

Ο ΘΟΡΙΚΟΣ ΚΑΙ Η ΑΘΗΝΑ

Στους ιστορικούς χρόνους ο δήμος του Θορικού ήταν μία από τις παλαιότερες και πλουσιότερες κοινότητες στην αρχαία πόλη των Αθηνών. Σύμφωνα με την επικρατούσα άποψη, ο λόγος ύπαρξης του Θορικού πρέπει να αναζητηθεί στα πλούσια αργυρώρυχεία της ευρύτερης περιοχής του Λαυρίου. Η συγκεκριμένη θεώρηση συνοψίζεται επιγραμματικά στον τίτλο της πιο έγκυρης μελέτης της θέσης, *Thorikos. A Mining Town in Ancient Attika*, από τον πρωτοπόρο ανασκαφέα, καθηγητή Herman Mussche. Η μελέτη βασίζεται σε μεγάλο βαθμό στις γραπτές πηγές σύμφωνα με τις οποίες τα έσοδα από τα ορυχεία συντηρούσαν το πανίσχυρο ναυτικό των Αθηνών (όπως αναφέρει, για παράδειγμα, ο Ηρόδοτος), το οποίο, με τη σειρά του, εξασφάλιζε την πολιτική και πολιτιστική ηγεμονία της πόλης κατά την Κλασική περίοδο. Σύμφωνα με αυτή την άποψη, η οποία θέτει στο επίκεντρο την επικράτηση της παραγωγής αργύρου, η οικονομική διασύνδεση μεταξύ Θορικού και Αθήνας και η πολιτική υποταγή του πρώτου στη δεύτερη θεωρούνται δεδομένες.

Ωστόσο, αντίθετα προς αυτή την *communis opinio*, θα μπορούσε κανείς να διατυπώσει την υπόθεση ότι η παραγωγή αργύρου διαδραμάτισε σχετικά μικρό ρόλο στη θέση του ίδιου του

Θορικού κατά την περίοδο μετά την πτώση των μυκηναϊκών ανακτόρων και κατά το μεγαλύτερο μέρος της 1ης χιλιετίας π.Χ., έως τουλάχιστον τον ύστερο 6ο αιώνα π.Χ. Επωφελούμενος από τη στρατηγική του θέση, με μια εύκολα οχυρώσιμη ακρόπολη και δύο λιμάνια, ο Θορικός αναδείχθηκε σε κόμβο στην περιοχή ως προς τη διακίνηση μιας πληθώρας τοπικών προϊόντων, που συμπεριλάμβανε μιν, αλλά οπωσδήποτε όχι κατ' αποκλειστικότητα, τον άργυρο. Καθώς οι εξορύξεις στη Λαυρεωτική άρχισαν να αυξάνονται προς τον ύστερο 6ο αιώνα π.Χ., ο Θορικός επωφελήθηκε από τις καλές διασυνδέσεις του τόσο με την Αθήνα όσο και με τη Μεσόγειο, εξασφαλίζοντας έναν καθοριστικό ρόλο στη διευκόλυνση των δραστηριοτήτων εξόρυξης και της υλικοτεχνικής υποδομής τους, ενώ παράλληλα διατήρησε τη θέση του ως τοπικού διοικητικού κέντρου και αγοράς βασικών αγροτικών προϊόντων. Η κατάσταση αυτή διατηρήθηκε ως το τέλος του Πελοποννησιακού Πολέμου (431–404 π.Χ.), όταν ο πληθυσμός φαίνεται ότι εκτοπίστηκε σε μεγάλο βαθμό, όπως μαρτυρούν ο Θουκυδίδης και ο Αριστοφάνης. Μόλις τον 4ο αιώνα π.Χ. είναι ανιχνεύσιμη μια μετατόπιση της λειτουργίας του από κυρίως εμπορικό και οικιστικό κέντρο σε κέντρο όπου κυριαρχούσε απόλυτα η εξόρυξη μετάλλων και η παραγωγή αργύρου. Εκείνη την περίοδο η Αθήνα ασκούσε ισχυρή επιρροή στη μεταλλουργική εκμετάλλευση της Λαυρεωτικής όπως μαρτυρεί η συλλογή 294 μισθώσεων εξόρυξης στην αθηναϊκή Αγορά (που χρονολογούνται από το 367/66 ως το 307/6 π.Χ.).



10

06

Η ομάδα επιφανειακής έρευνας επί τω έργω το 2018 (φωτ.: EBSA/S. Déderix).

07

Η προϊστορική νεκρόπολη (φωτ.: EBSA/S. Déderix).

08

Οικιστική εγκατάσταση της Εποχής του Χαλκού στην κορυφή του λόφου (φωτ.: EBSA/S. Déderix).

09

Τάφος Ι (φωτ.: EBSA/S. Déderix).

10

Τάφος ΙΙΙ (φωτ.: EBSA/S. Déderix).

Τι συνέβαινε, ωστόσο, με τον Θορικό και τη μεταλλουργία πριν από τον 4ο αιώνα π.Χ.; Οι πρώτες ενδείξεις για την παραγωγή μολύβδου/αργύρου μετά την Εποχή του Χαλκού αφορούν το μεμονωμένο εύρημα λιθαργύρου σε ένα πρωτογεωμετρικό κτίριο (9ος αι. π.Χ.). Η εκμετάλλευση και η κατεργασία αυτών των μετάλλων, ωστόσο, δεν φαίνεται να πραγματοποιούνταν σε μεγάλη κλίμακα, κάτι που υποδηλώνει, άλλωστε, η σπανιότητα αργυρών αντικειμένων στους πλούσιους τάφους της Γεωμετρικής περιόδου στην Αθήνα και την Αττική. Ακόμα και γύρω στο 550 π.Χ., όταν η Αθήνα άρχισε να κόβει το πρώτο της νόμισμα, η πηγή του μετάλλου δεν φαίνεται να ήταν η Λαυρεωτική· η λιγότερο ομοιογενής σύνθεση του μετάλλου και τα ιστορικά επιχειρήματα παραπέμπουν μάλλον, αντ' αυτής, σε μέταλλο θρακικής προέλευσης. Μόνο με την εισαγωγή της αθηναϊκής σειράς νομισμάτων με τη γλαύκα γύρω στο

515 π.Χ. μπορεί να αποδειχτεί ότι η Λαυρεωτική ήταν η κύρια πηγή του αργύρου (εικ. 11). Ομοίως, η πολιτική υποταγή του Θορικού φαίνεται ότι επήλθε σε αρκετά όψιμη εποχή. Μετά την κατάρρευση του ανακτορικού πολιτισμού των Μυκηναίων (περ. 1200 π.Χ.), η κατοίκηση στην Αττική συρρικνώθηκε εντός των ασφαλών ορίων που παρείχε η αθηναϊκή Ακρόπολη. Μόλις στον ύστερο 10ο αιώνα π.Χ. επανακατοικήθηκαν οι διάφορες πιο απομακρυσμένες τοποθεσίες της Αττικής χερσονήσου. Ο Θορικός ήταν μία από αυτές τις πρώτες νεοεμφανιζόμενες κοινότητες. Αναμνήσεις αυτής της πρώιμης εγκατάστασης και ανεξαρτησίας του Θορικού από την Αθήνα μπορεί κανείς να εντοπίσει σε διάφορους κλασικούς συγγραφείς. Ορισμένοι υποστηρίζουν ότι απαιτήθηκαν οι μεγάλες μεταρρυθμίσεις του Αθηναίου πολιτικού Κλεισθένη (508/7 π.Χ.) προτού ολοκληρωθεί η Αττική (μεταξύ άλλων και ο Θορικός) να ενσωματωθεί πλήρως στην αθηναϊκή πόλη-κράτος και να λάβει ίσο μερίδιο στη δημοκρατική της διακυβέρνηση.

Η ΖΩΗ ΣΤΟΝ ΘΟΡΙΚΟ ΚΑΤΑ ΤΟΥΣ ΙΣΤΟΡΙΚΟΥΣ ΧΡΟΝΟΥΣ

Εκτός από την Υστεροελλαδική ΙΙΙΓ κεραμική που εντοπίστηκε στη Μεταλλευτική Στοά αρ. 3, ίχνη κατοίκησης κατά την Υπογεωμετρική και το μεγαλύτερο μέρος της Πρωτογεωμετρικής περιόδου απουσιάζουν στον Θορικό, υποδηλώνοντας ότι η θέση είχε εγκαταλειφθεί. Μόνο στην Ύστερη Πρωτογεωμετρική περίοδο (975–900 π.Χ.) υπάρχουν στοιχεία που τεκ-

μπριώνουν τη συνέχιση των δραστηριοτήτων. Από τότε έως τουλάχιστον τα τέλη του 5ου αιώνα π.Χ., οι κάτοικοι του Θορικού φαίνεται ότι ζούσαν στην κορυφή του λόφου Βελατούρι, όπου υπήρχε συγκέντρωση της κατοίκησης και στους προϊστορικούς χρόνους. Μόλις στην Αρχαϊκή περίοδο (7ος και 6ος αι. π.Χ.) οι άνθρωποι μεταφέρθηκαν στα κατώτερα πρηνή του λόφου Βελατούρι. Ωστόσο, σε ό,τι αφορά την αρχιτεκτονική, τα κατάλοιπα του αρχαϊκού οικισμού του Θορικού είναι ελάχιστα ορατά. Κεραμική της περιόδου έχει εντοπιστεί σε μεγάλες συγκεντρώσεις, παραπέμποντας σε μία εκτεταμένη, κατοικημένη περιοχή, ειδικά στη λεγόμενη Βιομηχανική Συνοικία, όπου η ανέγερση οικιών, σε μεγάλη κλίμακα, κατά τον ύστερο 5ο αιώνα π.Χ. ενδέχεται να κατέστρεψε ή να ενσωμάτωσε προϋπάρχοντα οικιστικά κτίσματα (εικ. 14). Ως παράδειγμα θα μπορούσε κανείς να αναφέρει την Οικία/Οικοδομικό Τετράγωνο 5, αποτελούμενη από πολλά δωμάτια διαρθρωμένα γύρω από κεντρική υπαίθρια αυλή, η οποία ανασκάφηκε μεταξύ των ετών 1971 και 1973 και πρόσφατα μελετήθηκε με στόχο την πλήρη δημοσίευσή της. Αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα της διαδοχής φάσεων χρήσης στον τοπικό οικισμό: περίπου το 10% των 700 χρονολογίσμων ευρημάτων (που περισυνελέγησαν ως επί το πλείστον από τις επιχώσεις εξομάλυνσης του εδάφους) ανήκουν στον 6ο αιώνα π.Χ., ενώ το 12% χρονολογούνται στον 6ο/5ο αιώνα π.Χ. και το 60% στον 5ο αιώνα π.Χ. Σε γενικές γραμμές, τα κεραμικά σύνολα του 5ου αιώνα π.Χ. αποτελούνται τόσο από κοινή όσο και από λεπτότεχνη κεραμική οικιακής χρήσης, αλλά και από αγγεία που ερμηνεύονται ως χρηστικά σκεύη κατά τις διαδικασίες εξευγενισμού των μεταλλευμάτων, όπως λεκάνες καθαρισμού, τα οποία εντοπίστηκαν σε φαινομενικά δυσανάλογες ποσότητες: μόνο στην Οικία 5 βρέθηκαν περισσότερα από 290 όστρακα τέτοιου είδους, τα 145 από τα οποία χρονολογούνται κυρίως στον 5ο αιώνα π.Χ. Ο 4ος αιώνας π.Χ. επίσης αντιπροσωπεύεται επαρκώς στην Οικία 5 και αντιστοιχεί στο 4% περίπου των χρονολογίσμων ευρημάτων. Η φάση αυτή, πιθανώς μετά την προσωρινή πληθυσμιακή συρρίκνωση στο τέλος του Πελοποννησιακού Πολέμου, χαρακτηρίζεται από την εγκατάσταση μεταλλουργικών εργαστηρίων μέσα σε μερικές από τις προϋπάρχουσες οικίες του 5ου αιώνα π.Χ. Η κατοικημένη περιοχή φαίνεται ότι τώρα έχει περιοριστεί χαμηλότερα στον λόφο Βελατούρι, όπου βρίσκονται και οι είσοδοι στα μεταλλεία, ενώ η κατοίκηση στην ακρόπολη φαίνεται ότι παύει πλέον.

ΤΟ ΘΕΑΤΡΟ

Το Θέατρο του Θορικού είναι το πιο αναγνωρίσιμο, ευδιάκριτο και πολυσυζητημένο μνημείο του αρχαιολογικού χώρου (εικ. 15). Ορατό ανά τους αιώνες, υπήρξε τόπος αναφοράς για τους ντόπιους και αντικείμενο παρατήρησης για τους περιηγητές. Χαρακτικά των αρχών και φωτογραφίες του τέλους του 19ου αιώνα απεικονίζουν αυτό το τοπίο του λαυρεωτικού τοπίου με το ιδιαίτερο, σχεδόν ελλειψοειδές σχήμα του, που ενίοτε αποκαλείται «πρωτόγονο», «αρχαϊκό» ή, απλώς, «ακανόνιστο».

Οι αρχαιολογικές έρευνες στο θέατρο ξεκίνησαν το 1883–1884 από την Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα (εικ. 13) και επαναλήφθηκαν τα έτη 1963 και 1965 από την πρόδρομη μορφή της Βελγικής Σχολής Αθηνών, δηλαδή από το Εθνικό Κέντρο Ανασκαφών στο Εξωτερικό. Στη συ-



11



12



13



11
Νομισματικός
«θησαυρός» Θορικός
1969 (IGCH 134).
Φωτ.: © Βελισσάριος
Βουτσάς/ΕΒΣΑ.

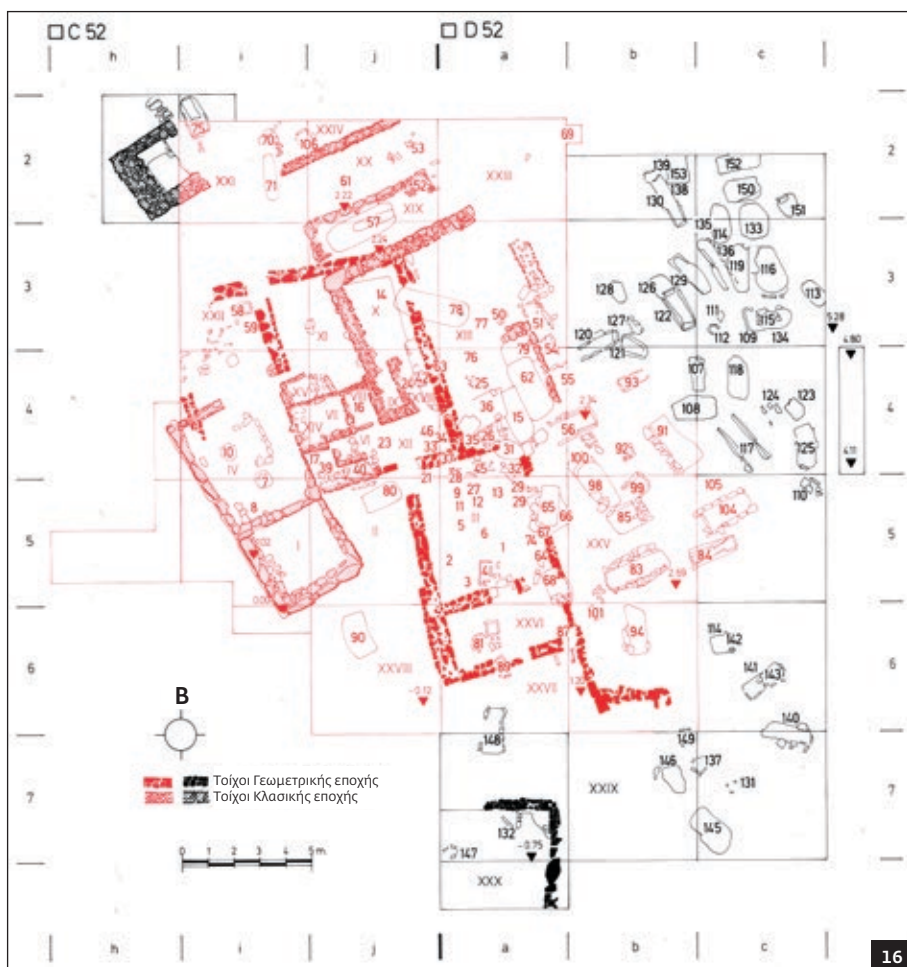
12
Θορικός: εργασίες
αναστήλωσης του
θεάτρου, 1975 (φωτ.:
UGent/ΕΒΣΑ).

13
Το αρχαίο Θέατρο
Θορικού
φωτογραφημένο στα
τέλη του 19ου αι.
Στην ορχήστρα
διακρίνονται οι
ανασκαφικές τομές
των Αμερικανών
αρχαιολόγων
(Φωτογραφικό Αρχείο
του Γερμανικού
Αρχαιολογικού
Ινστιτούτου).

14
Θορικός:
αεροφωτογραφία
της Βιομηχανικής
Συνοικίας
(φωτ.: Cornelis Stal).

15
Θορικός:
αεροφωτογραφία
της περιοχής
του θεάτρου
(φωτ.: Cornelis Stal).





16
Δυτική Νεκρόπολη.

17
Υστερογεωμετρική πρόχους
από τον τάφο 84 (Δυτική
Νεκρόπολη).

18
Θορικός: ταφικός περίβολος
και βάση στήλης
του 4ου αι. π.Χ.
(φωτ.: Johannes Bergemann).



νέχεια, το 2011–2012, η έρευνα συνεχίστηκε από την Εφορεία Αρχαιοτήτων Ανατολικής Αττικής.

Κατά τη διάρκεια αυτών των τριών ερευνητικών φάσεων ανασκάφηκε το μεγαλύτερο μέρος του θεάτρου. Αποκαλύφθηκαν μνημειακού χαρακτήρα αναλημματικοί τοίχοι που διαμορφώνουν το ιδιότυπο σχήμα του και συγκρατούν το κώλον. Ένας οριζόντιος διάδρομος χωρίζει το ανώτερο διάζωμα (χωμάτινο, χωρίς εδώλια) από το κατώτερο που αποτελείται από σειρές κτιστών εδωλίων, ενώ δύο λίθινες κλίμακες ορίζουν τρεις κερκίδες. Ένας μικρός ναός του Διονύσου και ο βωμός αντίκρου του αντιστοιχούν στις παρόδους (εισόδους) της επιμήκους σκηνής, ενώ ένα αιγινιατικό δωμάτιο με λαξευτό στον βράχο θρανίο (πεζούλι) οριοθετεί την ανατολική πάροδο (εικ. 13, 15). Όλα αυτά θεμελιώθηκαν πάνω σε προγενέστερο λατομείο μαρμάρου και ασβεστόλιθου, μεταξύ δύο μεταλλευτικών στοών μακράιωνης χρήσης (Μεταλλευτικές Στόες αρ. 3 και αρ. 6) και ενός νεκροταφείου με τάφους που έφεραν κτιστά ορατά σήματα (επιτάφια μνημεία) και χρονολογούνται από τον 6ο ως τον 4ο αιώνα π.Χ.

Παρόλο που συχνά χαρακτηρίζεται ως το αρχαιότερο ελληνικό θέατρο, φαίνεται ότι αποτελεί προϊόν μιας μακρόχρονης ακολουθίας διακριτών εργασιών διαμόρφωσης, οι οποίες έλαβαν χώρα στην αρχαιότητα, προκειμένου να μετασχηματιστεί σε θέατρο ένας αρχικός χώρος συναθροίσεων που χρησιμοποιούσε τις κλιμακωτές επιφάνειες όπως είχαν διαμορφωθεί στον βράχο λόγω του προϋπάρχοντος λατομείου (κάτι αντίστοιχο των σύγχρονων «θεάτρων βράχων»). Η αρχαιότερη κτιστή μορφή οργάνωσης του συγκεκριμένου χώρου έχει χρονολογηθεί στο α' μισό του 5ου αιώνα π.Χ., ενώ η τελική μορφή του, αυτή που βλέπουμε σήμερα, ολοκληρώθηκε κατά τη διάρκεια μιας εκτεταμένης κατασκευαστικής φάσης του 4ου αιώνα π.Χ.

Τα θέατρα, ειδικότερα εκείνα της αττικής υπαίθρου, ήταν άρρηκτα συνδεδεμένα με την κοινωνικοπολιτική οργάνωση του αθηναϊκού πολιτεύματος το οποίο, από τα τέλη του 6ου αιώνα π.Χ., διαρθρωνόταν κατά το σύστημα των Δήμων και των Τριττύων της Κλεισθένης μεταρρύθμισης. Πέραν του ρόλου τους να φιλοξενούν θεατρικά δρώμενα και παραστάσεις στο πλαίσιο εορτών προς τιμή του Διονύσου (Εν Αγροίς Διονύσια ή Λήναια), λειτουργούσαν και ως τόποι συνέλευσης των Δημοτών για την εκπλήρωση των πολιτικών τους καθηκόντων προς τους δημοκρατικούς θεσμούς της Αθήνας: συζητήσεις για ζητήματα των Δήμων και των Τριττύων, πράξεις διαιτησίας, ορισμός με κλήρο των Βουλευτών των Δήμων στη Βουλή των Πεντακοσίων που βρισκόταν στην Αγορά του Άστεως. Οι ίδιοι Δημότες ήταν, φυσικά, και μέλη της Εκκλησίας του Δήμου η οποία συνερχόταν στο Άστυ, στον λόφο της Πνύκας.

Η γη που καλύπτει τα υλικά στοιχεία του Θεάτρου του Θορικού έχει πολλαπλώς σμιλευτεί από τις δράσεις του ανθρώπου κατά τις χιλιετίες που μεσολάβησαν και από μεγάλης κλίμακας επεμβάσεις κατά την περίοδο του νεότερου μεταλλευτικού Λαυρίου, από το β' μισό του 19ου αιώνα. Η ανασκαφή της μας φέρνει αντιμέτωπους με έναν δύσκολο αρχαιολογικό γρίφο. Η προσπάθεια επίλυσής του είναι συνώνυμη με τη συναρπαστική κατάδυση σε μια μακράιωνη διαδικασία, κατά την οποία, η μεταμόρφωση ενός χώρου λατομείου σε κτιστό θέατρο συμπορεύεται με την εμφάνιση και παγίωση της Πόλεως και των θεσμών της.

Με στόχο την επίλυση αυτού του γρίφου μέσα από τη βαθύτερη κατανόηση της συγκεκριμένης διαδικασίας στην περίπτωση του αρχαίου «μεταλλευτικού» Δήμου του Θορικού, σχεδιάστηκε και υλοποιείται ένα νέο ελληνοβελγικό ερευνητικό πρόγραμμα. Περιλαμβάνει τη συστηματική επανεξέταση και μελέτη των αρχείων και των ευρημάτων όλων των ανασκαφών που έχουν πραγματοποιηθεί στο θέατρο, νέες στοχευμένες ανασκαφές μικρής κλίμακας και χρήση σύγχρονων τεχνικών, όπως η τρισδιάστατη σάρωση των αρχαίων καταλοίπων και η ψηφιακή εικονοποίηση και αναπαράσταση, με απώτερο στόχο τη συνολική δημοσίευση ερευνών, αποτελεσμάτων και ερμηνειών του αρχαίου Θεάτρου Θορικού.

ΤΟ ΤΑΦΙΚΟ ΤΟΠΙΟ ΤΟΥ ΘΟΡΙΚΟΥ ΤΩΝ ΙΣΤΟΡΙΚΩΝ ΧΡΟΝΩΝ

Από το 1963 έχουν ανασκαφεί στον Θορικό τρία νεκροταφεία, τα οποία περιλαμβάνουν τάφους της Εποχής του Σιδήρου με γεωμετρική κεραμική, διαγνωστική της συγκεκριμένης περιόδου. Το μεγαλύτερο από αυτά είναι η Δυτική Νεκρόπολη, η οποία εν μέρει υπέρκειται μιας μεμονωμένης οικίας ασαφούς λειτουργίας, και χρονολογείται στον 9ο αιώνα π.Χ. (εικ. 16). Τη δεκαετία του 1950 στο σημείο αυτό εντοπίστηκε τυχαία ένας τάφος ο οποίος χρονολογήθηκε μετά το 850 π.Χ., όταν το κτίριο ήταν ακόμα σε χρήση· ένας ακόμη τάφος είχε σκαφτεί λίγο μετά την εγκατάλειψη του κτιρίου. Αλλά ο αρχαιότερος τάφος που εντοπίστηκε κατά τη διάρκεια συστηματικών ανασκαφών χρονολογείται στο 740–735 π.Χ. και ενώ έπονται χρονολογικά υστερογεωμετρικοί (εικ. 17) και υπογεωμετρικοί τάφοι του 7ου αιώνα π.Χ. Οι ταφές ανήκαν σε ποικίλους τύπους, μεταξύ αυτών ενταφιασμοί σε λακκοειδείς τάφους και ταφικούς λάκκους, εγχυτρισμοί μικρών παιδιών και καύσεις σε τεφροδόχους κάλπες, ενίοτε προστατευμένες εν μέρει από λίθινες πλάκες. Επίσης, εντοπίστηκαν μερικές περιοχές καύσης ή πυρές. Ελάχιστη πρωτοαττική κεραμική περισυλλέχθηκε, σε αντίθεση με την πρωτοκορινθιακή κεραμική, ενώ τα όστρακα ενός μνημειακού κρατήρα υποδεικνύουν ότι υπήρχαν τουλάχιστον μερικά υπέργεια ταφικά σήματα στη θέση, όπως και στην Αθήνα της ίδιας περιόδου. Η Δυτική Νεκρόπολη, που αριθμεί 140 τάφους, παρέμεινε σε χρήση ως την Κλασική περίοδο. Η Νεκρόπολη D1, ένα μικρότερο νεκροταφείο με μόλις 12 τάφους, περιλάμβανε έναν τάφο της Υστερογεωμετρικής περιόδου· άλλος ένας τάφος μπορεί να χρονολογηθεί, κατά προσέγγιση, στη μετάβαση από την Υστερογεωμετρική στην Πρώιμη Αρχαϊκή περίοδο· οι υπόλοιποι τάφοι είναι αρχαϊκοί και χρονολογούνται στον 7ο αιώνα π.Χ. Η Νότια Νεκρόπολη περιλαμβάνει 20 τάφους, επίσης της Αρχαϊκής περιόδου, ενώ ένας υστερογεωμετρικός λακκοειδής τάφος εντοπίστηκε σε απόσταση περίπου 10 μέτρων.

Τα αρχαϊκά και κλασικά νεκροταφεία του Θορικού βρίσκονται στα βόρεια και, πιθανώς, στα νοτιοανατολικά της Βιομηχανικής Συνοικίας της πόλης και του Θεάτρου, ενώ οι ονομασίες τους προκύπτουν από τη θέση τους όπως κοιτάζει κανείς την ακρόπολη (Δυτική, Νότια και Νοτιοανατολική Νεκρόπολη), αλλά και από τη θέση τους στον κήρυκα του χώρου (Νεκρόπολη D1). Μια τέταρτη νεκρόπολη βρίσκεται στα νότια του θεάτρου. Από τους 227 τάφους που εντοπίστηκαν στον Θορικό, μόλις 94 περιείχαν χρονολογίσιμο υλικό: από αυτούς,

το 45% ανήκει στην Αρχαϊκή περίοδο, το 21% στον 5ο αιώνα π.Χ. και το 15% στον 4ο αιώνα π.Χ. Τα ταφικά μνημεία που έχουν εντοπιστεί μέχρι στιγμής σε γενικές γραμμές εντάσσονται στην καθιερωμένη τυπολογία της ταφικής αρχιτεκτονικής του ύστερου 5ου και του 4ου αιώνα π.Χ. στην Αττική. Στο νεκροταφείο της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου και της Αρχαϊκής περιόδου, γνωστό ως Δυτική Νεκρόπολη, έχουν ανασκαφεί τέσσερις κλασικοί ταφικοί περιβόλοι (εικ. 18). Τα κλασικά ταφικά γλυπτά που εντοπίστηκαν εκεί περιλαμβάνουν μία ενεπίγραφη ταφική στήλη, με πιθανό γραπτό διάκοσμο, η οποία ανήκει στον Χαρίνο του Θορικού και τους απογόνους του, καθώς και θραύσματα μαρμάρινων ταφικών αγγείων, ληκύθων και λουτροφόρων — ραδινών σχημάτων αγγείων που παραδοσιακά συνδέονται με τα ταφικά έθιμα στην αρχαία Ελλάδα. Την εικόνα συμπληρώνει μία βάση στήλης. Σε μια περιοχή, η οποία μόλις πρόσφατα έχει ερμηνευτεί ως ταφικός περιβόλος (Νοτιοανατολική Νεκρόπολη), υπάρχουν επιπλέον βάσεις στήλων. Στην ίδια περιοχή, η γεωφυσική έρευνα αποκάλυψε κάποιες ανωμαλίες στο υπέδαφος, ενδεικτικές της παρουσίας περισσότερων ταφικών περιβόλων παρακείμενων στον παράλιο δρόμο με κατεύθυνση προς τα βόρεια. Μικρές δοκιμαστικές τομές έφεραν στο φως έναν τάφο της Κλασικής περιόδου που μπορεί να ανήκε σε δούλο, καθώς και τον τοίχο ενός μεγαλύτερου ταφικού κτιρίου. Η αρχαιολογική έρευνα επιφανείας απέδωσε ένα σπάραγμα γλυπτού που παριστάνει πόδι αλόγου και ίσως ανήκει σε έναν μεγαλύτερο ναϊσκο του 4ου αιώνα π.Χ. Το σπάραγμα γλυπτού είναι λαξευμένο σε μάρμαρο Αγριλέζας, που επιχωριάζει στην περιοχή. Η περαιτέρω διερεύνηση στον συγκεκριμένο χώρο έχει ήδη προγραμματιστεί.

Ο ΘΟΡΙΚΟΣ ΚΑΙ ΟΙ ΕΞΟΡΥΞΕΙΣ ΜΕΤΑΛΛΩΝ ΣΤΟΥΣ ΙΣΤΟΡΙΚΟΥΣ ΧΡΟΝΟΥΣ. Η ΕΚΜΕΤΑΛΛΕΥΣΗ ΤΩΝ ΜΕΤΑΛΛΕΙΩΝ

Ο μελετητής των εξορυκτικών εργασιών που λάμβαναν χώρα στον Θορικό κατά την αρχαιότητα εντυπωσιάζεται από τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά αυτής της στενής υπόγειας υποδομής, από την υψηλή επινοητικότητα της μηχανικής και από την αισθητική των αρχαίων φρεατίων και στοών. Αλλά η ενασχόληση με τα μεταλλεία κυρίως εγείρει ερωτήματα σχετικά με τον τρόπο λάξευσης αυτών των στοών και με την ερμηνεία της μαζικής τους κλίμακας.

Περισσότερα από 5 χιλιόμετρα υπόγειων διαδρόμων λαξευμένων στα μάρμαρα και στους σχιστόλιθους της Αττικής έχουν ήδη διερευνηθεί και χαρτογραφηθεί κάτω από τον λόφο και την ακρόπολη του Θορικού, με αφετηρία την είσοδο στη Μεταλλευτική Στοά αρ. 6. Σχηματίζουν έναν λαβύρινθο σύνθετων ορυγμάτων εξόρυξης, μερικά από τα οποία δεν υπερβαίνουν σε ύψος τα 30–40 εκατοστά· πρόκειται για το μεγαλύτερο, μέχρι στιγμής, υπεδάφιο δίκτυο που έχει διερευνηθεί στη συγκεκριμένη περιοχή του Αιγαίου. Η διερεύνηση ενός δεύτερου δικτύου, με είσοδο στα δυτικά του θεάτρου του Θορικού (είσοδος Μεταλλευτικής Στοάς αρ. 3) έχει αποκαλύψει μεγάλους θαλάμους εξόρυξης και ορύγματα σε μεγάλο βάθος, εναλλασσόμενα με φρέατα και στοές σε μία εκμετάλλευση ορυκτοποιημένης ζώνης κατακόρυφης διάταξης.





21



22

19

Θορικός: Μεταλλευτική Στοά αρ. 6, «Στοά της Ακρόπολης». Υστερορωμαϊκός (;) λύχνος κατά χώρα (φωτ.: EBSA/D. Morin).

20

Θορικός: Μεταλλευτική Στοά αρ. 6, «Στοά της Ακρόπολης». Μεταλλευτικές εργασίες της Κλασικής περιόδου και μέτωπο εξόρυξης. Διακρίνονται σημάδια από εργαλεία εξόρυξης στα τοιχώματα (φωτ.: EBSA/D. Morin).

21

Θορικός: Μεταλλευτική Στοά αρ. 6, «Στοά της Ακρόπολης». Εργασίες εξόρυξης χώρων και δημιουργία στύλων υποστήριξης. Εδώ οι μεταλλοφορίες έχουν εκκαθαριστεί πλήρως (φωτ.: EBSA/D. Morin).

22

Θορικός: Μεταλλευτική Στοά αρ. 6, «Στοά της Ακρόπολης». Μεταλλευτικό τοπίο στα πιο απομακρυσμένα τμήματα του δικτύου (φωτ.: EBSA/D. Morin).



23

Θορικός: Μεταλλευτική Στοά αρ. 6, «Στοά της Ακρόπολης». Ενδείξεις εργασιών εξόρυξης με χρήση φωτιάς (φωτ.: EBSA/D. Morin).



24

Είναι αρκετά δύσκολο να φανταστούμε σήμερα τις ακραίες συνθήκες κάτω από τις οποίες εργάζονταν οι συγκεκριμένοι μεταλλωρύχοι σε αυτές τις λαβυρινθώδεις στοές. Ίχνη εργαλείων, γκραφίτι και επιγραφές, λύχνοι λαδιού, χώροι διαλογής και θραύσης μαρτυρούν την πανταχού παρούσα δραστηριότητα μεταλλωρύχων (εικ. 19). Η σκληρότητα του πετρώματος και η ορυκτοποίηση μαρτυρούν τις εξαιρετικά δύσκολες συνθήκες εργασίας στις οποίες ήταν εκτεθειμένο το —ως επί το πλείστον ανελεύθερο— εργατικό δυναμικό, καταδικασμένο να σπάει το αργυρομολυβδόυχο μετάλλευμα μέσα στο σκοτάδι, με μόνο φωτισμό εκείνον των λύχνων τους.

Η χαρτογράφηση αυτών των δικτύων, τα οποία ταυτόχρονα είναι πολύ στενά, περιπλέκονται και ενίοτε χαρακτηρίζονται

από διακλαδώσεις σε διάφορα επίπεδα, συνιστά πραγματική πρόκληση για τους επιστήμονες (εικ. 21). Ωστόσο, λόγω της μορφολογίας και της οργάνωσης των στοών είναι δυνατό να διακρίνει κανείς διάφορες φάσεις χρήσης, κατά τις οποίες εφαρμόζονταν διαφορετικές μέθοδοι για τη λατομία και την οργάνωση των εργασιών εξόρυξης. Σε αυτές τις εγκαταλελειμμένες στοές κάποια σημεία έχουν παραμείνει άθικτα επί περίπου 4.000 χρόνια. Άλλα σημεία δεν είναι πλέον προσβάσιμα, καθώς έχουν πληρωθεί από υλικά των διαδοχικών φάσεων εκμετάλλευσης. Είναι δύσκολο να σημειωθεί πρόοδος στην έρευνα: οι εργασίες πραγματοποιούνται σε ασφυκτική ατμόσφαιρα, με θερμοκρασίες άνω των 21°C, ενώ σε μερικές στοές ο χώρος είναι πολύ περιορισμένος. Η πρόοδος των ερ-

γασιών απαιτείται διαρκή προσπάθεια και εγρήγορση σε αυτόν τον κλειστό χώρο, όπου είναι αναγκαία η διαρκής μέτρηση και ο έλεγχος των επιπέδων οξυγόνου. Η διερεύνηση επιβεβαιώνει ότι οι εργασίες αναπτύσσονταν σε υπο-οριζόντια ορυκτοποίηση, αλλά οι ρηγματώσεις της δυσχέραιναν την όδευση κατά τόπους.

Τα ίχνη εργαλείων είναι οι πρώτες ενδείξεις ανθρώπινης δραστηριότητας στα μεταλλεία και η ερμηνεία τους συχνά δείχνει πολύπλοκη στα μάτια των σύγχρονων ερευνητών. Είναι αποτέλεσμα τόσο της φύσης όσο και της αιχμής του εργαλείου και είναι ενδεικτικά της αίσθησης της κίνησης κατά τη χρήση τους και άρα του προσανατολισμού των εργασιών εξόρυξης. Πολλά από τα ίχνη που εντοπίστηκαν στα τοιχώματα αποκαλύπτουν τη χρήση εργαλείων ομοιογενούς κοπής. Τα ίχνη που σώζονται σε καλή κατάσταση τόσο επί του πετρώματος όσο και στο στείο υλικό απόρριψης περιλαμβάνουν πληθώρα πληροφοριών σχετικά με τις διάφορες τεχνολογίες που χαρακτήριζαν την κάθε περίοδο εξορυκτικής δραστηριότητας.

Η κλασική φάση εκμετάλλευσης είναι μακράν η πιο διακριτή και πανταχού παρούσα· χαρακτηρίζεται από τη γεωμετρική αρχιτεκτονική των στοών, την κανονικότητα στους τομείς των κατατμημένων στοών που απαντούν παντού στον χώρο. Εκεί, τα περισσότερα ίχνη στα τοιχώματα προέρχονται από τη χρήση του ίδιου τύπου εργαλείου. Η σφύρα και η σμίλη ήταν τα κατεξοχήν εργαλεία στον Θορικό και σε ολόκληρη τη Λαυρεωτική· η λεγόμενη *pointerolle* («καλέμι») είναι μια μικρή, αιχμηρή μεταλλική σμίλη με επίπεδη κεφαλή την οποία χτυπούσαν με σφύρα. Η γενικότερη μορφή των διάφορων στοών αφορά διαδοχικές κρούσεις εργαλείων σε παράταξη και σε μικρή απόσταση μεταξύ τους, των οποίων όμως η θέση και η σχέση ρυθμιζόνταν από την πορεία του μεταλλεύματος στον φυσικό βράχο. Οι εργασίες αυτές είναι δηλωτικές μιας ομαλής διαδοχής αναβαθμιδών εξόρυξης. Η ογκομετρική τυποποιημένη διάσταση εξόρυξης προκαλεί εντύπωση σε αυτές τις μεταλλευτικές εργασίες. Φαίνεται ότι οι μεταλλωρύχοι εργάζονταν σύμφωνα με έναν προκαθορισμένο όγκο, ορίζοντας εκ των προτέρων κάθε επιμέρους τμήμα ή επιφάνεια προς εκσκαφή (εικ. 20).

Θραύσματα λύχνων, γκραφίτι στα τοιχώματα, καθώς και μία ελληνική επιγραφή πολλαπλών στίχων, επιμελώς χαραγμένη σε ένα τοίχωμα, μαρτυρούν τη συγκεκριμένη περίοδο. Οι λαξευμένοι με σμίλη αγωγοί και οι τετραγωνικές διατομές είναι τα χαρακτηριστικά αυτών των ιδιαίτερα επιμελημένων και καλαίσθητων, θα έλεγε κανείς, χώρων εξόρυξης.

Τα φρέατα που εντάσσονται σε αυτό το δίκτυο συνδέουν δύο κύρια επίπεδα ορυκτοποίησης· αρχιτεκτονήματα άριστης γεωμετρίας, κατασκευασμένα με ακρίβεια χιλιοστού, εξακολουθούν να αποτελούν αίνιγμα καθώς η επιμέλεια της κατασκευής τους είναι εντυπωσιακή. Σήμερα, τα φρέατα είναι προσβάσιμα μόνο με τη χρήση κατάλληλων σπλιαιολογικών τεχνικών: προσδεσεις, στατικά σχοινιά και εξειδικευμένος εξοπλισμός (εικ. 1).

Τέλος, πολλές στοές στη Λαυρεωτική έχουν εν μέρει υποστεί επεξεργασία στο τέλος των ρωμαϊκών χρόνων και κατά τη διάρκεια της Βυζαντινής περιόδου. Συγκεκριμένα ίχνη μαρτυρούν τη μαζική επανάχρηση των μεταλλείων, όπως, για παράδειγμα, την ευρύτατη χρήση της φωτιάς για την υποβοή-

θηση της εκσκαφής (εικ. 22). Όπως και στους προϊστορικούς χρόνους, η πρόκληση φωτιάς πραγματοποιείται με το στοίβαγμα καυσόξυλων σε επαφή με μια επιφάνεια εργασίας, η καύση των οποίων θα προκαλέσει την αύξηση της θερμοκρασίας του πετρώματος και άρα τη διαστολή και την εξασθένησή του. Η ρωγμάτωση του πετρώματος σημειώνεται γύρω στους 450/600°C, αλλά οι θερμοκρασίες ενδέχεται να αγγίζουν και τους 700°C. Στη συνέχεια προκαλούσαν θραύση του εξασθενημένου πετρώματος, χρησιμοποιώντας ράβδους και σφύρες. Η συγκεκριμένη τεχνική, που απαιτεί την κατανάλωση μεγάλης ποσότητας ξυλείας, εγείρει το ερώτημα του ελκυσμού και της εκκένωσης του καπνού κατά την καύση της ύλης (εικ. 23).

Μια τελική φάση εκμετάλλευσης των μεταλλευτικών πόρων στη Λαυρεωτική ξεκίνησε τον 19ο αιώνα. Αντιστοιχεί στη γενικευμένη εκμετάλλευση από τη Γαλλική Εταιρεία Μεταλλείων Λαυρίου (Compagnie Française des Mines du Laurium – CFML). Ακολούθησε η κατασκευή, εκ του μηδενός, μιας πραγματικής πόλης μεταλλωρύχων: πρόκειται για την πόλη του Λαυρίου, την πρώτη αμιγώς βιομηχανική πόλη στην Ελλάδα, η οποία σήμερα έχει εξελιχθεί σε ένα σύγχρονο βιομηχανικό κέντρο, διαδραματίζοντας πρωτεύοντα ρόλο τόσο σε εθνικό όσο και σε ευρωπαϊκό επίπεδο, προσομοιάζοντας κατά πολύ στο αστικό κέντρο του Θορικού κατά την αρχαιότητα. Τα ίχνη αυτής της σύγχρονης εκμετάλλευσης είναι ακόμη ορατά κατά τόπους, όπως στην κύρια είσοδο της Μεταλλευτικής Στοάς αρ. 6: κλασματική ρωγμάτωση πετρωμάτων ευρείας διατομής για σιδηροτροχιές βαγονιών εξόρυξης, στοές διανοιγμένες με χρήση πυρίτιδας σε αναζήτηση νέων ορυκτοποιημένων περιοχών (εικ. 24).

Το υπόγειο δίκτυο που αποκαλύφθηκε στον Θορικό είναι μοναδικό σε έκταση και ποικιλία. Μέχρι σήμερα, οι αρχαιολόγοι που μελετούν τη Λαυρεωτική δεν ήταν σε θέση να διερευνήσουν ένα τόσο μεγάλο εύρος στοών, φρεάτων και θαλάμων. Οι εργασίες αυτές μαρτυρούν τις σωματικές ικανότητες και δεξιότητες των αρχαίων μεταλλωρύχων ώστε να εκμεταλλεύονται τα σύνθετα μεταλλευτικά κοιτάσματα και να ελέγχουν τη διαδικασία εξόρυξής τους.

Ο Θορικός προσφέρεται σε αρχαιολόγους, ιστορικούς αλλά και ενδιαφερόμενους επισκέπτες ως μια σημαντική θέση της αρχαιότητας, τα λείψανα της οποίας εξακολουθούν να επιφύλασσουν πολλές ευκαιρίες για μελλοντική έρευνα.

Μετάφραση από τα αγγλικά: Βιολέττα Ζεύκη

* Πέραν της χρηματοδότησης από τη Βελγική Σχολή Αθηνών, οι εργασίες στον Θορικό χρηματοδοτούνται από τους εξής φορείς και ιδρύματα:

Προϊστορικός Θορικός: Institute for Aegean Prehistory (INSTAP) / Shelby White & Leon Levy Program for Archaeological Publications / ARPAMED / Mediterranean Archaeological Trust / F.R.S.-FNRS / Alexander von Humboldt Foundation.

Ιστορικός Θορικός: Πανεπιστήμιο της Γάνδης, Special Research Fund (BOF) / U4-programme / Πανεπιστήμιο της Ουτρέχτης / Πανεπιστήμιο του Γκέτινγκεν / Ίδρυμα Gerda Henkel / Ίδρυμα Samuel H. Kress, Αρχαιολογικό Ινστιτούτο της Αμερικής / Ίδρυμα Loeb Classical Library. Μεταλλευτικός Θορικός: ARPAMED / Ερευνητική ομάδα ERMINA – Equipe Interdisciplinaire d'Etudes et de Recherches archéologiques sur les Mines anciennes et le Patrimoine industriel / Περιφέρεια Métropole Grand Nancy.

Και, φυσικά, από διάφορους ιδιώτες χορηγούς.